

Opening Week van de Rechtsstaat

8 september 2026

Bas Heijne

Weinigen van u zal het zijn ontgaan: Christopher Nolans verfilming van *The Odyssey* is verreweg de meest besproken film van het jaar. Talloos waren de afgelopen tijd de commentaren op dit visuele en dramatische spektakel. Ze verschenen in alle denkbare media; op alle denkbare niveaus vonden discussies plaats over de verdiensten en vermeende gebreken van de film. Wie ze overziet krijgt een aardig beeld van de preoccupaties van onze tijd – en van onze oververhitte debatcultuur. De film groeide razendsnel uit tot een wereldwijd fenomeen. Tot op de dag van vandaag breekt hij records in omzet en bezoekersaantallen.

In al die commentaren sprong er voor mij één thema uit: het schuldgevoel van de held van dit epos over zijn eigen keuzes en handelen. De Griekse held Odysseus staat bekend om zijn listigheid, zijn talent om anderen om de tuin te leiden. Hij is degene die de truc van het Trojaanse paard bedenkt, waardoor de Trojanen, die hun stad tien jaar lang met succes hebben verdedigd, in de val lopen. Het houten paard wordt hen in de film voorgesteld als een geschenk voor de godin Athene, dat voor de muren van de belegerde stad is achtergelaten door de Grieken, die ontmoedigd huiswaarts gekeerd zouden zijn. In Nolans versie wordt die manoeuvre voorgesteld als een vorm van *verraad* – verraad aan hoogstaande principes die gelden in het Griekse krijgsbedrijf. Het is ook een vorm van zelfverraad, want Odysseus speelt bewust vals. De nietsontziende plundering van Troje die volgt wanneer de in het paard verstopte krijgers de poorten van de stad voor het Griekse leger hebben geopend, één lange brute slachtpartij, wordt door Nolan direct gelinkt aan de perfide slimheid van Odysseus. Later tijdens zijn eindeloze omzwervingen beseft de Griekse held dat hij zijn intelligentie heeft gebruikt voor een onwaardige zaak, dat hij ongeschreven regels met voeten heeft getreden, algemeen geldende principes heeft verraden.

Dat thema van een verraden hogere morele orde kun je als het hoofdthema van Nolans versie van het epos van Homerus zien: het is niets minder dan *Zeus' wet* die door de Grieken wordt verraden. Die wet van Zeus is symbool voor een goddelijke orde en idee van gerechtigheid, waaraan iedereen zich hoort te houden. De gastvrijheid die je aan vreemdelingen bent verplicht, de wijze waarop je een onbekende tegemoet treedt, de erecodes die je onderschrijft, alsmede het nakomen van de eden die je aflegt, ze maken daar allemaal deel van uit. Het besef bij Odysseus dat hij die orde heeft verloochend zadelt hem op met een groot schuldgevoel, net als het besef dat hij zijn belofte om ook zijn getrouwen ongeschonden naar huis te brengen niet heeft kunnen nakomen. Daarom kan hij, wanneer hij na zijn omzwervingen eindelijk thuiskomt en zijn eiland herovert op de 'vrijers' die naar de hand van zijn vrouw Penelope dingen, moreel gezien niet meer heersen over zijn koninkrijk Ithaka. Hij gaat samen met zijn echtgenote vrijwillig in ballingschap en laat zijn zoon voortaan heersen over het eiland.

Heel wat critici hadden moeite met deze *twist*, die in het epos van Homerus helemaal niet voorkomt. Zij vonden dat Nolan een christelijke-humanistische moraal op een wereld plakt die deze moraal totaal vreemd is. Homerus, als hij al bestaan heeft, zou hier domweg niets van begrepen hebben – en de rest van de oude Grieken al evenmin. Ikzelf zit daar niet mee. Nolan heeft met zijn versie van *The Odyssey* behalve een visueel spectaculaire avonturenfilm ook nadrukkelijk een film over *onze* tijd willen

maken. Je kunt je hoogstens afvragen of hij vanuit zijn visie er een coherent en consistent verhaal van heeft weten te maken.

Maar zijn insteek dat een samenleving bijeengehouden wordt door een hogere morele orde die - om het maar gedragen te zeggen - voor iedereen 'heilig' zouden moeten zijn, resoneert wel degelijk bij mij. En ik denk ook algemeen in onze tijd. Het wereldwijde succes van zijn film laat zien dat zijn thema's bepaald niet in een vacuüm zijn ontstaan. Het schuldgevoel van Odysseus raakt ook bij ons een snaar.

In onze tijd kennen we geen Wet van Zeus. Wij zijn niet langer horig aan een goddelijke orde, wij erkennen geen metafysische machten die onze samenleving als geheel bestieren. En we buigen ook niet langer voor wereldse machten die we een goddelijke statuut toekennen, zoals een absolutistische vorst of priesterkaste. De monarchie is bij ons allang ondergeschikt aan de democratie. Pleidooien voor een theocratie gelden tegenwoordig als een afschrikwekkende anomalie.

Onze hogere orde is de democratische rechtsstaat.

De geloofsartikelen waarop die orde rust, spreken bijna vanzelf. Als burger heb je invloed op het bestuur. Tegelijk moet iedereen zich aan de wet houden, niemand wordt geacht boven de wet te staan. De grondwet beschermt onze rechten en vrijheden, zoals vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid. Door de scheiding der machten kunnen zowel de overheid als de burgers niet zomaar doen wat zij willen. Onze vrijheden zijn gewaarborgd, maar ze zijn ook ondergeschikt aan algemeen geaccepteerde spelregels, waaraan eenieder - en ieder instituut - zich heeft te houden. Zoals gezegd, dat is allemaal bepaald geen nieuws. Maar wat wel een redelijk recente ontwikkeling is, is dat het onderschrijven van die geloofsartikelen niet meer als vanzelf spreekt.

Dat de rechtsstaat niet perfect is, en voortdurend om aandacht en bijstelling vraagt, daar zal niemand het mee oneens zijn. Zeker de afgelopen jaren is er veel kritiek geweest op het functioneren van de rechtsstaat. Korte tijd was het zelfs een *hot* electoraal thema. Maar misstanden en uitwassen signaleren, kritiek leveren op het functioneren van de overheid jegens haar burgers, is iets anders dan het *denigreren* van de rechtsstaat als zodanig, het doelbewust ondermijnen van de basisprincipes van de rechtsstaat of het buut ongeldig verklaren van de uitgangspunten ervan.

En precies dat is waar wij in toenemende mate mee te maken hebben. Die groeiende antirechtsstatelijke tendensen nemen in onze tijd verschillende gedaanten aan, en kennen verschillende gradaties, van bijna achteloos tot fanatiek radicaal. Soms hebben ze een duidelijk uitgesproken karakter. Dan weer is er sprake van een subtiele ondermijning, die slechts door een oplettende enkeling wordt opgemerkt. Maar samen versterken ze de ongemakkelijke notie dat groeiend ongeduld en gierende onvrede met het functioneren van de rechtsstaat het steeds gemakkelijker maken om die rechtsstaat zelf in twijfel te trekken.

Internationaal zien we een groeiende afkeer en onvrede met democratie als gewenste staatsvorm, zelfs in landen die de democratie min of meer als grondslag van hun bestaan hebben – zoals de Verenigde Staten. De geloofsartikelen die als een soort Wet van Zeus aan de basis van de democratische rechtsstaat liggen, worden steeds gemakkelijker – of misschien moet ik zeggen achtelozer – in twijfel getrokken. Je kunt je afvragen of de democratische spelregels ooit werkelijk overal uit volle overtuiging zijn nageleefd, er zijn altijd genoeg mensen geweest die er antidemocratische gevoelens op nahielden. Maar men deed in ieder geval wel of die spelregels ertoe deden – en het lijkt steeds gemakkelijker te worden, zoals de Italiaans-Franse essayist en politiek adviseur Giovanni da Empoli in zijn alarmerende essay *Het uur van de wolven* (2025) laat zien, om die spelregels openlijk aan je laars te lappen, meestal gevolgd door luid applaus van een schrikbarend groot deel van het electoraat. Er is een alliantie ontstaan tussen

roofookkapitalisten, die iedere vorm van regelgeving als een persoonlijk affront beschouwen en een nieuwe generatie autocratische leiders, die de *checks and balances* van de democratische rechtsstaat trachten te elimineren - en de democratische instituties proberen te verzwakken of op te heffen. Rechten hoeven niet langer beschermd worden, want *macht is recht*.

Da Empoli ziet die ontwikkeling niet als een kortstondige oprisping, maar als een fundamentele verschuiving in de politiek. In zijn essay schrijft hij: 'Vooralsnog lijken onze democratieën solide. Maar niemand twijfelt eraan dat het ergste nog moet komen. De nieuwe Amerikaanse president (hij schreef dit vlak na de twee inauguratie van Donald Trump, BH) loopt voorop in een kakelbonte carnavalsstoet van ongeremde autocraten, techmagnaten, reactionairen en complotdenkers, die popelen om de confrontatie aan te gaan. Een tijdperk van grenzeloos geweld breekt aan voor onze ogen.'

Over hoe solide onze rechtsstaat in werkelijkheid zal blijken te zijn, daarover kunnen we debatteren. Maar dat die rechtsstaat ook in de nabije toekomst van verschillende kanten door radicale en extremistische figuren zal worden uitgedaagd, daarover kan wat mij betreft geen twijfel bestaan. De enorme overwinning van de onverbloemde extreemrechtse AfD in de deelstaat Saksen-Anhalt is opnieuw een teken aan de wand. Te lang, zou je kunnen stellen, werden deze radicale uitdagers door de hoeders van onze democratie niet serieus genomen, omdat ze buiten de geaccepteerde kaders opereerden. Te lang ook leefde men in de overtuiging dat men onvrede en ongeduld bij grote groepen burgers kon bezweren door het „nog beter uit te leggen“. Intussen had men te laat in de gaten dat dat ongeduld en woede ook in toenemende mate tegen de hoeders van de rechtsstaat waren gericht, waardoor zij zelf als een hinderlijk, zo snel mogelijk te verwijderen obstakel werden gezien.

Vergeten of genegeerd worden ook vaak de maatschappelijke ontwikkelingen die het steeds gemakkelijker maken de verworvenheden van de democratische rechtsstaat in twijfel te trekken. De burger van nu verschilt in veel opzichten van de burger van pakweg vijftig of zelf dertig jaar geleden. Net zo is de positie en aanzien van de overheid in diezelfde periode sterk veranderd. De burger is - om het kort samen te vatten - in toenemende mate geïndividualiseerd. In zijn verhouding tot de samenleving is het recht op zijn eigen zelfverwezenlijking, of anders gezegd 'persoonlijke groei' steeds belangrijker geworden. Van de overheid wordt steeds meer verwacht dat die zich 'klantvriendelijk' opstelt, de burger faciliteert in zijn wensen, zich dienend opstelt in plaats van autoritair.

In diezelfde periode heeft ook het internet grote delen van onze geest in beslag genomen. Dat heeft geleid tot wat je een deregulering in de meningsvorming zou kunnen noemen. Er is niet langer sprake van brede consensus over hoe een burger zich verhoudt tot de samenleving. Individualisme en emancipatie als idealen, zo bepalend in de vorige eeuw, hebben de burger ook losgeweekt van de samenleving, die voorheen meer als een gemeenschap of een verzameling gemeenschappen werd ervaren. Dat heeft onmiskenbaar een gevoel van gemis doen ontstaan - veel van frustratie van de afgelopen twee decennia gaat over waarom het 'ik' maar geen 'wij' meer wil worden. Vooral aan de rechterflank van het politieke spectrum wordt de onweerstaanbare belofte van herstel van gemeenschap verkondigd, waarbij globalisering en immigratie een halt worden toegevoerd en het gevoel van culturele eigenheid niet langer in het gedrang komt.

Aan de linkerkant van het politieke spectrum verlangt men nauwelijks minder heftig naar een herstel van solidariteit, betrokkenheid bij de samenleving die voorbijgaat aan het eigenbelang. De aanhoudende roep om terug te keren naar de grondbeginselen van

de traditionele sociaaldemocratie in plaats van identiteitspolitiek nog verder te omarmen, maakt daar onmiskenbaar onderdeel van uit.

In beide gevallen gaat het om een reactie op iets dat als een gemis wordt ervaren; het verlangen naar een 'thuis' en een gevoel van 'samen' – begrippen waarvoor in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, voor de opkomst van de nieuwe populistische bewegingen, weinig tot geen aandacht was.

Voor die veronachtzaming wordt tot op de dag van vandaag een prijs betaald. De nadruk op het recht op zelfverwezenlijking, het recht om je eigen leven in te richten zoals je wilt, en je eigen wereld te maken, gaat tegenwoordig in delen van de samenleving gepaard met het recht om ook je eigen *waarheid* te maken, en zelfs je eigen werkelijkheid.

In de meest extreme gevallen ziet de ontketende burger zichzelf helemaal niet meer als onderdeel van een samenleving, waarvan de regels – lees de rechtsstaat – door hem als puur vijandig en onderdrukkend worden beschouwd.

Bovenaan de maatschappelijke ladder zijn het de techondernemers die een extreme vorm van libertarisme belijden en op dit moment overal ter wereld druk bezig zijn privé - enclaves te stichten die zich volledig onttrekken aan regels van de rechtsstaat, alles in naam van de ongehinderde persoonlijke vrijheid.

Helemaal onderaan de ladder vind je de zogenaamde 'autonomen' die de overheid iedere vorm van zeggenschap over hen willen ontzeggen en weigeren nog deel uit te maken van een gedeelde samenleving, die zij als louter dictatoriaal ervaren. Je voegen naar de regels van de rechtsstaat wordt door hen als slaafse onderwerping gezien. De overheid is niet langer hoeder van de rechtsstaat, maar vormt een bedreiging van je vrijheid op vrijwel alle niveaus. Het enige antwoord is dan in opstand komen, of vertrekken naar een plek waar je denkt dat je vrij kunt zijn. De recente VPRO-documentaire-reeks *Wakker in Paraguay* vormt een treffende illustratie van deze sentimenten.

Zoals gezegd, het gaat hier om extreme reacties. Maar in minder heftige vormen vind je dit soort sentimenten overal in de samenleving. Van belofte van een vrijwel onbeperkte individuele vrijheid die aan het begin van de eeuw nog met zoveel optimisme werd uitgedragen, is nog maar weinig over. Bedenk dat nog maar twintig jaar geleden *Time Magazine* de gewone man of vrouw verkoos als *Person of the Year*. Op de cover van het tijdschrift, die was vormgegeven als een desktop met een spiegelen scherm waarin je je eigen gezicht kon zien, stond in grote letters: *YOU. Yes you, you control the information age.*

Jij heerst in het informatietijdperk – dat zal tegenwoordig niemand meer met droge ogen kunnen beweren. Dezelfde burger die twintig jaar geleden nog een vorm van individuele almacht in het digitale tijdperk werd aangeprezen, voelt zich in toenemende mate niet langer subject maar een *object*, iemand die van alle kanten bespeeld en gemanipuleerd dreigt te worden, iemand die voortdurend op zijn hoede moet zijn voor kwalijke beïnvloeding van buitenaf. Vertrouwen heeft op veel fronten plaatsgemaakt voor wantrouwen. De belofte van *het primaat van het ik* is omgeslagen in een nachtmerrie, waarin het individu omringd wordt door krachten die hem vijandig gezind zijn.

Dat zo'n gemoedstoestand invloed heeft op de relatie van de burger met de samenleving waar hij deel van uitmaakt, hoeft denk ik nauwelijks betoog. Onze rechtsstaat kan dan gemakkelijk beschouwd worden als iets afstandelijks en abstracts, waarin geen plaats is voor de emoties van het zich bedreigd voelende individu. Het hedendaagse individu heb ik elders wel eens met een naaktslak vergeleken, een wezen dat gaandeweg al zijn beschermende omhulsels is kwijtgeraakt en zich nu van alle kanten kwetsbaar voelt. Bovendien is het idee van het collectief, en de collectieve

verantwoordelijkheid, zoals gezegd, de afgelopen decennia sterk geërodeerd. De nadruk is meer en meer op de eigen verantwoordelijkheid van de burger komen te liggen, die om een slogan van een tijdje terug te gebruiken, in zijn eigen kracht moest worden gezet. Het idee dat diezelfde burger ook deel uitmaakt van een samenleving die zijn rechten zal beschermen en tegelijk van hem vraagt dat hij verantwoordelijkheid neemt voor die samenleving is daarbij ondergesneeuwd geraakt. Daardoor is de band met een hogere orde, waaraan we schatplichtig horen te zijn, wel heel slap geworden.

Dat is, denk ik, waar Christopher Nolan ons in zijn *The Odyssey* voor wil waarschuwen. Wat in mijn opvatting tragisch is – is dat wanneer het gaat over het verlangen naar herstel van een gevoel van gemeenschap, altijd de nadruk wordt gelegd op een *romantisch idee van samenzijn, je thuis voelen temidden van wat ooit vertrouwd was*.

Daarbij wordt denk ik iets wezenlijks over het hoofd gezien, namelijk dat de democratische rechtsstaat zoals wij die kennen, niet iets is dat ons van bovenaf is opgelegd, maar uit onze samenleving en geschiedenis is ontstaan en daar onlosmakelijk onderdeel van uitmaakt. Politici die zich goedschiks of kwaadschiks met het gemis aan gemeenschap bezighouden, zien dat steeds en meestal moedwillig over het hoofd. Ook wij hebben onze eigen, specifieke versie van de Wet van Zeus, die wij als volk hebben omarmd. Ook onze democratie en de verworvenheden ervan maken deel uit van onze *geschiedenis*, van wie wij zijn, van ons culturele DNA. De gedachte dat de rechtsstaat louter een soort lijm is dat verschillende identiteiten in staat stelt om samen te leven, zonder een gevoel van zelfverlies, is wat mij betreft contraproductief.

Hoe zit dat? Waarom is dit volgens mij een belangrijk punt? In een recent boekje over de Atheense democratie, getiteld *Voor de democratie* (Prometheus, 2025) schrijf ik over de grote, maar natuurlijk ook omstreden Griekse staatsman Perikles, die in zijn beroemde grafrede voor de eerste gevallen in de Peloponnesische Oorlog een lofzang op de Atheense democratie houdt. In zijn toespraak, die de geschiedenis is ingegaan als een van de krachtigste toespraken over democratie ooit, ziet hij de democratie en democratische waarden niet als iets dat *losstaat* van het gevoel van gemeenschap, maar iets dat juist bij uitstek deel uitmaakt van de Atheense democratie. Wij *zijn* de democratie, zegt Perikles, het is ons wezen en onze trots – en een doorn in het oog van alle stadstaten die ons benijden. Dat ons eigenbelang niet los gezien kan worden van ons collectief belang maakt dat wij deel uitmaken van iets dat groter is dan onszelf. Daarom voelen wij ons verbonden met de democratie, daarop erkennen wij de eisen die de democratie aan ons burgers stelt.

In mijn essay citeer ik de Amerikaanse conservatieve historicus Donald Kagan, die al in 1991 – vlak voor de Val van de Muur, geheel tegen de toenmalige tijdgeest in – waarschuwde tegen een al te groot democratisch optimisme. Als je de geschiedenis overzag, schreef hij, moest je erkennen dat de democratie de ‘meest exotische bloem in de jungle’ was – een staatsvorm die welbeschouwd maar zelden voorkwam en ook nooit vanzelf sprak, ook niet in het Oude Griekenland.

Om zijn lezers van dat besef te doordringen, formuleerde Kagan drie punten waaraan de democratische rechtsstaat moest voldoen om overeind te blijven. Allereerst, schreef hij, vraagt een democratie om sterke, onafhankelijke instituties. Ten tweede heeft een democratie om te kunnen functioneren burgers met een democratische gezindheid nodig, die een goed begrip hebben van de uitgangspunten van de democratie, of, zoals hij schrijft ‘ten minste een persoonlijkheid hebben ontwikkeld die overeenkomt met de democratische manier van leven’.

Als derde voorwaarde noemt Kagan een hoog niveau van leiderschap, dat ook charismatisch is, zeker op momenten van crisis. Dat is een opvallende voorwaarde, zeker in een tijd waarin we geneigd zijn charismatisch leiderschap vooral als behorend bij vormen van hedendaags populisme te beschouwen.

Als we nu eens die voorwaarden van Donald Kagan voor een goed functionerende democratie in gedachten houden, wordt het misschien een klein beetje gemakkelijker de uitdagingen van onze verwarrende tijd het hoofd te bieden.

Enkele inzichten dienen zich dan vanzelf aan.

Zoals: je kunt de waarden van onze rechtsstaat niet in stelling brengen tegen een burger die niet langer in die waarden gelooft, en ze zelfs als tegengesteld aan zijn belangen beschouwt. De rechtsstaat legitimeert zich niet vanzelf, legt zichzelf niet uit. De rechtsstaat moet gedragen worden door de burgers in een democratie, zoals de burgers in het Athene volgens Perikles hun democratie in hun hart droegen.

Als je dat naast het beeld legt wat ik hiervoor over de huidige democratische gezindheid legde, begrijp je dat daar een enorme klus wacht.

Het betekent ook dat de aanvallen op onze instituties, of de sluipende ondermijning ervan assertief en expliciet afgeslagen zullen moeten worden. Daar is, dat hoeft ik u niet te zeggen, moed en volharding voor nodig. Het is onbestaanbaar dat de extremistische en racistische uitingen die bij de omroep Ongehoord Nederland schering en inslag zijn, zo lang alleen vermaningen en voorstellen voor een 'verbeterproject' tot gevolg hadden. Het betekent ook dat de emoties die nu in dienst staan van een politiek die een romantisch idee van gemeenschap huldigt weer terug moeten worden gehaald naar wat ik maar even *democratisch elan* zal noemen. Met een afstandelijke, technocratische blik op wat een samenleving zou moeten zijn, gaat dat niet lukken, daar bent u zich hopelijk van bewust. We hebben emotie nodig in de rechtsstaat, herwonnen trots en engagement.

Ik rond af. De uitdaging waar we voor staan, is de rechtsstaat niet alleen een plaats in ons hoofd te geven, maar weer ook in ons *hart*. Ik ben me ervan bewust, dat zal gebleken zijn uit mijn verhaal hier vanochtend, dat dat geen geringe uitdaging is, waarbij, dat zeg ik er ook meteen bij, succes verre van verzekerd is. Maar ik hoop hier vanochtend ook stiekem een piepkleine bijdrage geleverd te hebben aan een beter begrip van de *aard* van deze uitdaging, waardoor het geloof in democratische waarden en verworvenheden uit het defensief kunnen worden gehaald en weer onderdeel kunnen worden van een verhaal vol overtuiging en trots.

Ik dank u wel.